



## Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 17, Sayı 4 (Aralık 2020), ss. 540-553

DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.4.30

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

### MAKALE

# Çağdaş Türkiye Türkçesinde Tek Sözcükte Görülen (Hapax Legomenon) Yapım Ekleri

Gökçe Okta 

*Dokuz Eylül Üniversitesi (İzmir)*

#### ÖZET

Yapım eklerinin işlevi yeni sözcük türetmektir ancak yeni sözcük türetmek için kimilerine daha sık başvurulurken kimileri yalnızca bir sözcükte görülür. Tek sözcüklerin (hapax legomenon) sözlükler, çeviri kaynakları gibi alanlarda ihmal edildiği gibi bu sözcüklerden bazılarını türeten ekler de pek çok araştırmacı tarafından göz ardı edilmektedir. Ancak gerek eklerin biricikliği gerek Türkçenin bir eke işlevlik kazandırma potansiyeli gerekse tarihî metinlerde de örneklenebilen bu eklerin bizler için adeta bir dil mirası oluşu eklerin önemini ortaya koymaktadır. Yine bu eklerin kalıcılıkları, belirlenen ölçütlere göre incelendiğinde pek çoğunun ilerleyen dönemlerde de varlığını sürdüreceği öngörülmektedir. Bu çalışmada öncelikle tek sözcükte kullanılan ekler ve tarihî görünümleri incelenmiş, ardından konuyla ilgili yapılan tek incelemede yer alan kimi eklerin neden bu kapsamda değerlendirilemeyeceği açıklanmış, son olarak eklerin ilerleyen dönemlerdeki varlığıyla ve türetkenliğiyle ilgili tespitlerde bulunulmuştur.

#### ANAHTAR KELİMELER

Biçim bilgisi, yapım eki, türetkenlik, hapax legomenon

#### ABSTRACT

The function of suffixes is to derive new words, but some are used more frequently to

derive new words, while others appear in only one word. Just as single words (hapax legomenon) are neglected in areas such as dictionaries and translation sources, the suffixes deriving some of these words are ignored by many researchers. However, the uniqueness of the suffixes, the potential of Turkish to make a suffix functional, and the fact that these suffixes, which can be exemplified in historical texts, are literally a language heritage for us, reveal the importance of the suffixes. Again, when the permanence of these suffixes is examined according to the determined criteria, it is predicted that many of them will continue to exist in the future. In this study, firstly the suffixes used in a single word and their historical appearances were examined, then it was explained why some of the suffixes in the single study on the subject could not be evaluated in this context, and finally, the presence and derivation of the suffixes in later periods was determined.

#### KEY WORDS

Morphology, suffix, derivation, hapax legomenon

## 1. Giriş

Türkçe, dil yapısı gereği çok sayıda eke sahiptir. Bu eklerin bir bölümünü “yeni sözcük türetme” göreviyle yapım ekleri oluşturur. Yapım ekleri ise birbirinden farklı türetkenliklere sahiptir. Uzun (2006: 147), türetkenlik ile neyin anlatılmak istendiğinin yeterince açık olmadığını belirtir. Türetkenlik, bir ekin kaç sözcük türettiği ile mi, türetilen sözcüklerin ne kadar sık kullanıldığı ile mi, ekin hâlâ kullanılıp kullanılmadığı ile mi ilgilidir, sorularının cevapsız kaldığına yer verir. Çalışmada türetkenlik, “ekin kaç sözcük türettiği” olarak kabul edilmiştir, fakat incelenen ekler tek sözcükte görüldüğü için bu fonksiyonları şimdilik durağan bir seyirdedir. Ancak türetkenliği etkileyen unsurlar, bu eklerin bazılarının Türkçenin gelecek dönemlerinde daha işlek hâle gelebileceğini düşündürmektedir.

## 2. Malzeme ve Metodlar

Çalışmada öncelikle Çağdaş Türkiye Türkçesinde görülen yapım eklerinin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunun için Çağdaş Türkiye Türkçesi için yazılmış dil bilgisi kaynakları incelenmiş, karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek tek sözcükte kullanılanlar tespit edilmiştir. Ancak tek sözcükte örneklenebilen eklerin bir kısmı bu çalışmalarda yer almadığından belirlenen yazılı metinlerde bu sözcük ve eklerin varlığı örneklenmiştir. Eklerin belirlenmesinde “eş zamanlı yaklaşım” benimsenmiştir. Ek olarak belirtilen kısım çıkarıldığında Çağdaş Türkiye Türkçesi için anlam taşımayan yapılar kaldığı takdirde bu sözcükler türemiş kabul edilmemiş, incelemede değerlendirilmemiştir.

### 3. Hapax Legomenon Nedir?

Yunanca asıllı *hapax legomena* “yalnızca bir kere söylenmiş/ifade edilmiş” anlamına gelmektedir. “Bir defa” anlamına gelen *hapax* ile “söylemek” anlamına gelen *legein* fiilinin edilgen biçimi *legomenonun* bir araya gelmesiyle oluşmuştur (Lardilleux-Lepage 2007: 440; Demirci 2018: 138). Terimin, yazılı metinlerde yalnızca bir kere rastlanan tek bir kelimeyi mi yoksa eşsiz tek bir anlama ve gramatik yapıya sahip kelimenin birden çok defa kullanılmasını mı temsil ettiği hususunda araştırmacılar fikir ayrılığına düşmüşlerdir (Mardaga 2012: 264). Bu çalışmada terimin ikinci anlamı taşıdığı kabul edilmektedir.

### 4. Türkçede Tek Sözcükte Kullanılan Ekler (TSKE) ve Tarihi Görünümleri

#### 4.1. +aş-: *yanaş-*

Ekin, Kar. T. dönemine kadarki metinlerde yapısında bulunduğu bir kelime yer almamıştır. Harz. T. itibarıyla yalnızca *yanaş-* sözcüğünde örneklediği görülür. Harz. T.: *yanaş-* (Yüce 2014: 202), Kıp. T.: *yanaş-* (Toparlı 2016: 138), Çağt. T.: *yanaş-* (Turan 2019: 31), E. An. T.: *yanaş-* (Ergin 2018: 319), Osm. T.: *yanaş-* (Develi 2010: 164), Çağ. Tür. T.: *yanaş-* (Korkmaz 2014: 174).

#### 4.2. +eş+: *güneş*

Türkçenin tarihî dönemlerinden Gök T., Kar. T. ve Harz. T. dönemlerinde örneklenememiştir. Diğer dönemlerdeki görünümü şu şekildedir: E. Uyg. T.: *küneş* “Güneş” (Demirel 2019: 510), Kıp. T.: *küneş* (Karamanhoğlu 1989: 66), Çağt. T.: *küneş* (Karasoy 1998: 528), E. An. T.: *güneş* (Yavuz 2017: 2), Osm. T.: *güneş* (TDEK 1992: 306), Çağ. Tür. T.: *güneş* (Atalay 1942: 119).

#### 4.3. -ç-: *sürç-*

Ekin Gök T., E. Uyg. T., Kıp. T. ve Çağt. T. dönemlerinde kullanıldığı örnek bulunmamaktadır. Diğer dönemlerde şu şekilde örneklenmiştir: Kar. T.: *sürç-* (Paçacıoğlu 2016: 580), Harz. T.: *sürç-* (Eckmann 2014: 206), E. An. T.: *sürç-* (Şahin 2015: 78), Osm. T.: *sürç-* (Hengirmen 1983: 129). Çağ. Tür. T. için literatürdeki kaynakların ilgili eke yer vermedikleri görülür. Bu durumun ekin işlek bir ek olmamasından mı, yapım eki olarak kabul edilmemesinden mi kaynaklandığı açık değildir. Ancak *sürç-* sözcüğü TDK GTS’de yer almakta olup bu dönemin yazınında örneklenebilmiştir:

(...) *ayağın sür-ç-er-se, kapaklanırsan, çevirip bakmıyorlar bile* (Erbil 2019:140).

#### 4.4. -el-: *çömel-*

Tietze (2002: 261) ekin orta-dönüşkenlik sağlayan (*açıl-*) *-il* ekinin fonetik bir varyantı olduğuna yer verir. Ekin tarihî dönemler içerisinde yalnızca Osm. T. döneminde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak Strarostin-Dybo-Murdak (2003: 451) sözcüğün Altay dillerinde sonu ünlü ile biten şekillerinin var olabileceğini örneklemiş ve Proto Türkçe dönemi için \**çömele* şekline yer vermişlerdir. Osm. T.: *çömel-* (Yavuzarslan 2019: 223), Çağ. Tür. T.: *çömel-* (Çotuksöken 2011: 92). *-el-* eki, anlam farkı yaratma bakımından oldukça zayıf bir ektir. TDK GTS, *çömmek* sözcüğünü “*çömelmek*” şeklinde açıklamaktadır. Yani kök ve gövde aynı anlamları karşılar. Ancak ekin, çekim eki olmadığı da aşikârdır. Bu sebeple Başdaş’ın (2006) “3. grup: ara ekler” önerisine katılmakta ve *-el-* ekinin bu grupta yer alması gerektiğini düşünmekteyiz.

#### 4.5. *-kun-*: *yutkun-*

Sözcük Nişanyan (2012: 483)’te \**yutka-* “zorlukla yutmak” köküne dayandırılmakta, ek ise *-n-* olarak kabul edilmektedir. Ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde bu şekilde bir köke rastlanmamıştır. Hazar (2013: 161) eki *-k-un-* biçiminde ele alır ve *-k-*’nin kökle kaynaşmış bir dönüşlülük eki olduğunu ifade eder: *yut-kun-* < \**yut-uk-un-* < DLT *yut-ık-* “kuraklıktan zayıflamak”. Ek, Osm. T. ve Çağ. Tür. T. dönemlerinde *yutkun-* sözcüğünde görülmektedir (Yavuzarslan 2019: 386; Çotuksöken 2011: 91).

#### 4.6. *-ci+*: *öğrenci*

Ekin, Türkçenin dönemlerinde görüldüğü sözcükler şu şekildedir: E. Uyg. T.: *kamçı, ilinçü* “gezinti, eğlence” (Paçacıoğlu 2016: 331; Ata-Tulum 2011: 34), Kar. T.: *kamçı, sığınçu* “sığınma, barınma”, *kälâçü* “söz” (Bice 1993: 40; Paçacıoğlu 2016: 362; Kök 2004: 421, 556), Harz. T.: *kamçı* (Eckmann 2014: 242), Kıp. T.: *kamçı* (Karamanlıoğlu 1989: 44), Çağt. T.: *kamçı* (Karasoy 1998: 494), E. An. T.: *kelecü* “söz, sohbet”, *kamçı* (Canpolat-Önler 2016: 152; Yılmaz vd. 2013: 907), Osm. T.: *kuzulacı* “kuzulayacak koyun”, *kamçı* (TDEK 1992: 405; Hengirmen 1983: 153; Paçacıoğlu 2016: 444), Çağ. Tür. T.: İncelenen dil bilgisi kaynakları, *-ci+* ekine yer vermemiştir. Etimoloji sözlüklerinde de sözcüğe yalnızca Gülensoy’da (2010: 625) rastlanmış olup sözcük *öğren-ci* şeklinde ayrılmıştır. Gülensoy (2010: 625) *öğret-* ile *öğren-* fiillerinin \**öğre-* biçiminde bir köke sahip olmadığını belirtir. Kaynaklarda sınırlı şekilde yer alsa da bu ekle türemiş *öğrenci* sözcüğü GTS’de yer almakta ve yazında örneklendirilmektedir:

*Dün, öğren-ci+y+ken, elinin altında daha çok şeyi vardı* (Ağaoğlu 2011: 14).

#### 4.7. *-kal+*: *tutkal*

Ek, Osm. T. ve Çağ. Tür. T.’nde *tutkal* kelimesini türetmiştir (Yavuzarslan 2019: 1261; Gencan 2007: 277). Her ne kadar sözcüğün *tut-kal* şeklinde ayrılması konusunda

görüş birliği olsa da sözcüğün anlamı düşünüldüğünde buradaki *kal* bölümünün ek mi *kal-* fiili mi olduğu noktası da yeterince açık değildir. Eren (1999: 419) sözcüğün yeni olduğunu, eski ve yeni diyaleklerde yerine *yelim* sözcüğünün kullanıldığını ifade eder. Gülensoy (2010: 937) sözcüğün Çağt. T. *tutgar*, Az. *tutgal* şeklinde kullanıldığına yer vermiştir. Brockelmann (1954: 53) *tutgal*'daki *-gal*'ın *-gan* ekinin bir yan biçimi olduğunu söylemektedir. Bu çalışmada da *-kal*'ın ek olduğu kabul edilmektedir.

#### 4.8. -mur+: *yağmur*

E. Uyg. T.: *yağmur*, *kömür*, *almur* "hırs, tamah" (Erdal 1991: 389-390; Ayazlı 2012: 359; Eraslan 2012: 107), Kar. T.: *yağmur*, *kömür* (Dilaçar 2016: 75; 118), Har. T.: *yağmur*, *kömür*, *tamur-tamar* (Kalsın 2013: 112), Kıp. T.: *yağmur*, *kömür*, *tamur* "damar" (Hacıminoğlu 2000: 43; Güner 2013: 151), Çağt. T.: *yağmur* (Eckmann 2005: 51). Eckmann, yalnızca bu sözcükte görüldüğünü belirtmiştir. Ancak Argunşah (2014: 111) *kömür*, *tamur* "damar", *yağmur* kelimelerini örneklemiştir. Belirtilen örnekler dışında *Nisâb-ı Kutbiyye*'de geçen *çakmur* "şimşek" sözcüğünde de ilgili eke rastlanmaktadır (Turan 2019: 28). E. An. T.: *yağmur* (Ergin 2018: 97), Osm. T.: *yağmur* (Tatçı 1998: 185), Çağ. Tür. T.: *yağmur* (Ergin 2013: 198).

Bu veriler ekle türemiş kelimelerin giderek azaldığı izlenimi uyandırmaktadır. Aslında ek, kelime türetmeye devam etmiş ancak getirildiği kökler, artık kullanılmaz duruma geldiğinden TSKE durumuna düşmüştür. Bu noktada, eklerin türetkenliğini etkileyen özelliklerden "tabanın kullanım sıklığı"nın rol oynadığı görülür (Erdem 2016: 174).

#### 4.9. -pak+: *kaypak*

Osm. T. ile Çağ. Tür. T. dönemlerinde *kaypak* sözcüğünü türetmiş, diğer tarihî dönemlerde kullanılmamıştır (Yavuzarslan 2019: 618, Ergin 2013: 198; Gülensoy 2010: 535; Karaağaç 2013: 296). Ancak ağızlarda *kayıp*- "kaymak" şeklinde bir sözcüğün varlığı, ayrımın *kayıp-ak* biçiminde olabileceğini düşündürmektedir (Eren 1999: 223, DS).

#### 4.10. -zik+: *emzik*

Ek, iki aşamalı olarak değerlendirilebilir. İlk olarak ekte görülen *z*, *em-* fiiline getirilen ve bu sözcüğe ettirgenlik anlamı veren *-(İ)z-*'dir. Fiilin bu şekliyle tarihî dönemlerdeki görünüşleri şu şekildedir: E. Uyg. T.: *ämiz-* (Erdal 1991: 757), Kar. T.: *emüz-* (Akkoyunlu-Ercilasun 2018: 639), Harz. T.: *emiz-* (Karagözlü 2018: 216), Kıp. T.: *emiz-* (Toparlı 2017: 387), Çağt. T.: *emiz-* (Eckmann, 2005: 58). Ardından *emiz-* fiiline getirilen *-(I)k+* eki ile art zamanlı yaklaşım doğrultusunda sözcük *em-iz-ik+* biçiminde

ayrılabilir. Ancak günümüzde *emiz-/ emüz-* şeklinde bir fiil örneklenemediği için çalışmamızda ek *-zik+* olarak ele alınmıştır. Bu ek, Osm. T. ve Çağ. Tür. T. dönemlerinde *emzik* kelimesini türetmiştir (Yavuzarslan 2019: 309; Atalay 1942: 360). Çağ. Tür. T. için incelenen kaynaklardan yalnızca Atalay'da (1942: 360) ilgili eke yer verilmiş ancak hangi sözcüklerde kullanıldığına değinilmemiştir.

#### 4.11. **-van+:** *yayvan*

Sözcüğün gelişimi Gülensoy'da (2010: 1099) *\*ya-y-(ı)l-gan* şeklinde incelenmiştir. Ancak bu eke, günümüzde kullanıldığı anlam ve biçimiyle tarihî dönemlerden yalnızca Osm. T.'nde rastlanmıştır (Yavuzarslan 2019: 1335). Her iki dönemde de ekin işlevi, fiilden sıfat görevli sözcük türetmektir.

#### 4.12. **+lum+:** *toplum*

Bu sözcüğün ayrımı için şu görüşler yer almaktadır: 1. *top-* "yığmak, toplamak"+ *ul-* "yığılmak"+ *um* "topluluk" (Paçacıoğlu 2016: 649), 2. *\*to-p+ul-(u)m* (Gülensoy 2010: 914). Ancak günümüz Türkçesi için *topul-* şeklinde bir fiil bulunmadığından ekin böylesi ayrımı eşzamanlı yaklaşımla uyumsuz. Bu sebeple sözcük, zarf görevli *top* "tamamen, bütünüyle" sözcüğünden, isimden isim yapan *+lum+* ekini aldığı şeklinde yorumlanmalıdır.

## 5. Literatürde Tek Sözcükte Kullanılan Eklerin Ele Alınışı

Literatür taraması sonucunda TSKE'ye yer veren inceleme olarak yalnızca Uzun'un (2016) çalışmasına rastlanmıştır. Uzun (2016: 154), belirtilenler dışında aşağıdaki eklerle yer vererek TSKE olduklarını belirtmiştir. Ancak bu ekler, şu sebeplerden dolayı TSKE özelliği taşımamaktadır:

**5.1. -AlAk:** *yatalak*. Bu ek, *çökelek*, *gezelek* "gezinti yeri", *kasalak* "kibirli, onurlu, kendini beğenmiş", *takalak* sözcüklerinde de görüldüğünden TSKE sayılamaz. Ayrıca *-AlAk-* eki, *-AlA-* ve *-k+* eklerinin birleşiminden meydana gelmiş bir birleşik ek olduğu için ekler ayrı ayrı değerlendirilmelidir (DS, Korkmaz 2014: 146).

**5.2. -AncA:** *dönence*. *Dönence* (burç, yörünge) sözcüğünün işaret ettiği anlam düşünüldüğünde *dönen-* "olduğu yerde veya bir şeyin çevresinde dönmek" fiili bu isimle ilişkili görülmektedir. Ekin ikinci kısmındaki *-ce+* eki ise fiilden soyut adlar yapan (*eğlence*, *söylence* vb.) yapan *-CA+* ekidir (Korkmaz 2014: 149). Dolayısıyla sözcükteki *-AncA* tek bir ek değil, *-en-* dönüşlülük eki ile *-ce+* fiilden isim yapım ekinin birleşimiyle oluşmuştur.

**5.3. +em+:** *görkem*. Bu sözcüğün Banguoğlu (2007: 233) ve Korkmaz'da (2014: 146) *-Am+* biçimiyle fiilden isim yapım eki içerisinde incelenmiş olması dikkat

çekicidir. Eker (2006: 347) ise eki +Am+ şeklinde ele almış ancak +am+ biçimini örnekleyen bir sözcüğe yer vermemiştir.

Görkem dışında önem sözcüğü de ilgili ekle türetilmiştir (Eker 2006: 347). Tarafımızca yapılan literatür incelemesinde rastlanılmamış olmakla beraber ekin biçim ve işlevi göz önüne alındığında *gizem* sözcüğünde de bu ekin kullanıldığı kanaatindeyiz. Sonuç olarak ek, tek biçimlidir ancak TSKE değildir.

**5.4. -Kıt:** *örgüt*. Sözcükte görüldüğü belirtilen -güt+ eki birleşik bir ek olup -gü++ (ör-gü++) şeklinde ayrılmaktadır. Kaynaklarda *örgü* sözcüğü -GI+ eki ile türemiş kabul edilmektedir (Banguoğlu 2007: 241; Karaağaç 2013: 292; Çotuksöken 2011: 76). Ardından “denklik, aynılık” bildiren +(I)t+ ekini (*yaş+ıt*, *eş+it*) almıştır. “Aynı örgü yapı içerisinde bulunan insanlardan oluşan topluluk” anlamına gelen *örgüt* sözcüğü de bu bakımdan ekin anlam özelliğini taşımaktadır.

**5.5. +IrgA-:** *yadırga*. Bu ek hem *yadırga-* hem de *esirge-* sözcüklerinde görüldüğü için TSKE özelliği göstermemektedir (Hatiboğlu 1974: 78; Banguoğlu 2007: 213).

**5.6. -IncAma:** *sürünceme*. Türkçede hiçbir sözcükte üç heceli bir yapım eki kullanılmamıştır. +(I)mtırak+ eki bu bakımdan 3 heceyi yakalamış görünür ancak bu ekte de /ı, i, u, ü/ ünlüleri ekin aslı ünlüleri olmadığı için 2 heceli bir ek olduğu ortaya çıkar. -IncAma biçiminde ele alınan ek de aslında birleşik bir ektir. Ekin birinci bölümünü -ün- dönüşlülük eki oluşturur: *sür-ün-*. Kalan bölümünü ise yalnızca *sürünceme* sözcüğünde görülen -ceme+ eki oluşturur (Ergin 2013: 198; Karaağaç 2013: 296; Eker 2006: 357; Çotuksöken 2011: 53). Ancak DS’de *sürünceme*- “iş sonuçlanıncaya değin boş yere gecikmek” olarak yer alan bir sözcüğün bulunması -ceme+ ekinin de -ce-me+ şeklinde birleşik bir ek olabileceğini düşündürmektedir. Gülensoy (2010: 827) de eki bu şekilde ayırmış ve ekin -çi-me biçiminden gelişmiş olabileceğini ifade etmiştir.

**5.7. -A-:** *tıka*. Anlamı pekiştirme, kuvvetlendirme görevinde kullanılan bu ek *küre-*, *dola-*, *aşa-*, *ıra-*, *tıka-* sözcüklerinde de yer aldığı için TSKE grubunda değerlendirilemez (Korkmaz 2014: 182; GTS).

**5.8. +ç+:** *yalmıç*. Çağ. Tür. T.’nde +(X)ç+ biçiminde görülen ek, “küçültme, benzerlik” ilgisi kurar ve şu sözcüklerde görülür: *anaç*, *topaç*, *küpeç*, *bakraç* (Korkmaz 2014: 120; Hatiboğlu 1974: 42; Atalay 1942: 21). Bu sebeple TSKE değildir.

**5.9. -At+:** *ölet*. Bu ek Türkçenin tarihî dönemlerinde de kullanılmış olup yine aynı sözcükte görülmektedir. Ancak ekin ünlüsünün yuvarlak ünlüden düz ünlüye doğru değiştiği görülür: E. Uyg. T.: *öliüt*, Harz. T.: *ölet*, Çağt. T.: *ölet*, E. An. T.: *ölet*, Osm. T.: *öled*. Bu sebeple ek -(X)t+ olarak incelenmeli ve bu şekliyle *yapıt*, *geçit*, *umut* gibi

sözcüklerde kullanıldığı göz önüne alınmalıdır.

**5.10. -AksA:** *duraksa-*. Ek, *kanıksa-* sözcüğünde de görüldüğü için TSKE olarak değerlendirilemez.

**5.11. +ltİ:** *karaltı*. Ekin aslı *+TI+* biçimindedir. Bu ek, genellikle sonu *l* ile biten kelimelere eklenmektedir: *cvilti*, *gürültü*, *fıslıtlı*, *uğultu*, *inilti* vb. Kanaatimizce *karaltı* sözcüğünde de bu ekin, yer verilen sözcüklere yaklaştırılmak istenmesiyle *+lt+* şeklinde bir yapı ortaya çıkmıştır. Ancak *l* aslen ekin kendisine dâhil değildir.

**5.12. +rA-:** *şakra-*. Ekin aslı *+ra-* değil *+A-*'dir: *şak+(ı)r+a-*. Bu ek, hem günümüzde hem de Osm. T.'nde "belirtilen sesin çıkarıldığı" anlamı verir ve şu sözcüklerde görülür: *çığışa-* "çığış çığış sesi çıkarmak" (Osm. T.), *vız(ı)la-*, *fıkra-* "fıkr fıkr gülmek" (Çağ. Tür. T.) (Korkmaz 2014: 173; DS).

**5.13. -Tar-:** *aktar-*. Bu ek iki ettirgenlik ekinin üst üste gelmesiyle oluşan birleşik bir ek görünümündedir: *ak-(ı)t-ar-*.

**5.14. -kAk:** *erkek*. Bu sözcüğün *+kek+* eki ile türediği konusunda tartışmalar vardır. Örneğin Erdal (1991: 41), Tekin (2003: 80) ve Taş'a (2015: 27) göre sözcüğün kökü "koç" anlamındaki *\*irk* sözcüğüne dayanmakta olup *+kek+* ekini almıştır. Erdal (1991: 41) bu ayrımı şu gerekçelere dayandırır: Uygurca metinlerde *irkäklanmak* fiili *i* ile yazılmıştır, eski Türk metinlerinde *irkcik* sözcüğü yalnızca erkek hayvanlar için kullanılmıştır, günümüzde hâlâ bazı Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *irkak* sözcüğü "iki yaşında koç" anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında Gabain (2007: 45) Eski Türkçede *+kak+*, *+kāk+*, *+gak+*, *+gāk+* eklerinin "küçültme ve kuvvetlendirme" bildirdiğini söyleyerek *ärkāk* sözcüğünde bu ekin bulunduğu yer vermiştir. Gülsevin (2011: 117) de E. An. T. dönemi için *+kek+* ekinin yalnızca *erkek* sözcüğünde kalıplaşmış olarak görüldüğünü ifade eder. Sözcükte yer alan *er* ve *erk* sözcüklerinin ikisinin de anlamlı ve sözcüğün tamamıyla anlam bakımından ilişkili olması sebebiyle kökeni ve aldığı ek üzerinde tartışmalar devam etmektedir. Bu bakımdan *+kek+* ekinin TSKE olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

**5.15. -ArAk:** *tutarak*. *Güncel Türkçe Sözlük ve Derleme Sözlüğü*'nde anlamı "sara" olarak verilen sözcük Osm. T. dönemine ait *Kamus-ı Türki*'de *tutarık* olarak yer almıştır. Yine aynı eserde *tutarak* kelimesi "ateş tutuşturmaya mahsus kav, çıra, kibrit vesaire, tutuşturuk" anlamlarıyla görülür (Yavuzarslan 2019: 1261). Türkçenin diğer tarihî dönemlerinde bu ek kullanılmamıştır. Ancak hem günümüzde hem Osm. T. döneminde yine "sara" anlamına gelen *tutar* sözcüğünün görülmesi bu ekin *-Ar+Ak+* şeklinde birleşik bir ek olduğunu göstermektedir (DS, TS), Yavuzarslan 2019: 1261).



## 6. Tek Sözcükte Kullanılan Eklerin Türetkenlik ve Kalıcılık Açısından Değerlendirilmesi

Bir ekin türetkenliğini etkileyen çeşitli özellikler vardır. Bu özellikler, kimi araştırmacılar tarafından şu şekillerde belirlenmiştir:

Stemberger-MacWhinney’de (1988) türetkenliği sağlayan özellikler “düzenlilik” ve “sıklık”tır. Frauenfelder-Schreuder (1992: 173) “sözcük kökünün türü”, “kökün ve ekin sıklığı”nın türetkenlikte önemli rol oynadığını belirtse de sözcüğün içsel yapısının da türetkenliği etkilediğini ifade eder. Bu yapılar “fonolojik ve semantik uygunluk” olarak belirlenmiştir. Buna göre türetken ekler sahip kelimelerin sesbilimsel olarak açık/şeffaf (*transparent*) olduğuna ancak türetken olmayan ekler sahip kelimelerin kolay parçalanamadığına, ek ve kök sınırları belirgin olmadığına (*opaque*) dikkat çekerler. Baayen (1989) de “sıklık ve türetkenlik” ilişkisine dikkat çeken araştırmacılar arasında yer alır. Baayen’in, sıklık ve türetkenlik ilişkisine dair görüşü şu şekildedir: İşlek olmayan eklerle türetilen kelimeler doğrudan algılanırken türetken eklerle oluşturulmuş kelimeler kullanıcı tarafından zihinde parçalara ayrılarak anlamlandırılmaktadır. Bu parçalar daha sonra farklı parçalarla eşleşerek işlerlik kazanmaktadır. Lieber’in (2009: 61) türetkenliği etkileyen unsurları “şeffaflık, türetkenlik ve sıklık”tır. Uzun (2006) tarafından bu etkenler “taban türü, anlambilimsel işlev, türetim türü” olarak belirlenmiştir. Erdem (2016: 173) “saydamlık, kullanışlılık, tabanın kullanım sıklığı”nın türetkenliği etkilediği belirtir. Burada diğerlerinden farklı olarak “kullanışlılık” terimi karşımıza çıkar. Erdem, bu terimi “belli bir türde kelime türetimi için uygunluk” olarak açıklar. Erdem’e göre önceden çok sınırlı kullanıma sahip olan *-sAl* eki Dil Devrimi ile *-î* ekinin yerine geçerek kullanışlı hâle gelmiştir.

Yukarıda belirlenen ölçütlerin “tabanın türü, şeffaflık ve sıklık” etrafında toplandığı görülür. İncelenen ekler, kalıcılık ve türetkenlik bakımından şu şekilde değerlendirilebilir:

**6.1. Taban türü:** Türkçedeki taban türleri sayısı çoktan aza “isim-sıfat-fiil ve diğer türler” olarak sıralanmaktadır. Bu sebeple fiil tabanlarına getirilen ekler, türetkenlik bakımından isimlere gelen ekler göre dezavantajlı durumda olup TSKE’lerin bu tabanlarda daha çok görülmesi şaşırtıcı değildir. Taban türlerine göre Çağ. Tür. T.’nde TSKE’nin dağılımı şöyledir: İsimden isim türeten 59 yapım eki içerisinde 2, 19 isimden fiil türeten yapım eki içerisinde 1, 58 fiilden isim yapım eki içerisinde 6 ve 14 fiilden fiil yapım eki içerisinde 3 olmak üzere tek sözcükte görülen ek bulunmaktadır.

**6.2. Sıklık:** İncelenen ekler tek sözcükte görüldükleri için sıklıklarından

bahsedilemez. Ancak tarihî dönemlerdeki sıklıkları açısından görünüşleri şu şekildedir: Günümüzde TSKE durumunda olan 12 ekten yalnızca 1'i (+*lum+*) sadece Çağ. Tür. T. döneminde kullanılmıştır. Diğer ekler, çoğunlukla Osm. T. olmak üzere Türkçenin tarihî dönemlerinde de varlık göstermiştir.

Günümüzde TSKE olarak belirlenen eklerden 8'i (+*aş-*, +*eş+*, -*ç-*, -*el-*, -*kun-*, -*pak+*, -*van+*) tarihî dönemlerde de TSKE durumundadır. TSKE durumunda olmayan -*ci+* ve -*mur+* eklerinin bu dönemlerde türettikleri sözcükler günümüzde kullanılmaya devam etse de kök ile kaynaşmış durumda olduğundan bağımsız birer biçimbirim olarak değerlendirilememektedir.

**6.3. Şeffaflık:** Frauenfelder-Schreuder (1992: 180) Türkçenin morfolojik olarak türetken olmasının yanında fonolojik olarak da şeffaf olduğunu belirtir. Aranoff ise (1976) türetken olmayan eklerle türetilen sözcüklerin kendine has yapılarının olduğunu ve tahmin edilebilirliğinin düşük olduğunu ifade eder. TSKE'nin görüldüğü sözcükler bu bağlamda değerlendirildiğinde *çömel-* sözcüğü hariç diğerlerinin şeffaf, ek ve kökün sınırlarının belirgin olduğu görülür.

TSKE için türetkenliği etkileyen özelliklerden en çok "şeffaflık" ve "tabanın kullanım sıklığı" etkili olmaktadır. Bu ekler için zaten sözcük türetim sıklığından bahsedilememektedir. Eğer getirildikleri taban da kullanımdan kalkarsa ekin de buna bağlı olarak artık kullanılmayacağı öngörülebilir. Taban kullanım sıklığını belirlemek tam olarak mümkün olmasa da "tabana yüklenen anlamlar" gibi kimi veriler bunun için ışık tutar. Bu sebeple sözcüklerin *Güncel Türkçe Sözlük*'te kaç farklı anlamda kullanıldığı incelenmiştir. Aşağıdaki tabloda tabanlar ve anlam sayıları yer almaktadır:

**Tablo 1.** Tabanlar ve Taşındıkları Anlam Sayıları

yan-	sür-	çöm-	yut-	öğren-	tut-	yağ-	kay-	em-	gün+	yay-	top+
13	16	1	9	4	47	3	8	4	11	7	4

Bu tabloya bakarak en az anlam sayısına sahip *çöm-* fiili ve bu fiile bağlı -*el-* ekinin ilerleyen dönemlerde kullanımdan düşme ihtimalinin yüksek oldukları düşünülebilir. Ancak tablodan, "en çok anlam sayısına sahip olan sözcüğe gelen TSKE, türetken olma ihtimali en yüksektir" yorumunda bulunmak da yanlış olacaktır. Çünkü sözcüğün yaygınlığı ve kalıcılığı yalnızca yüklendiği farklı anlamlarla değil, günlük hayatta, yazılı ve sözlü ürünlerde ne kadar yer edindiği ile de ilgilidir. Örneğin *yağ-* fiili, 3 farklı anlam taşımaya rağmen kullanım sıklığı fazladır.

## 7. Sonuç

*Hapax legomenon*lar kullanım sıklıklarının oldukça düşük olmaları sebebiyle dil bilgisi çalışmalarında göz ardı edilmektedir. Lardilleux-Lepage (2007: 441) yine bu sebeple bir dille ilgili istatistiksel verilerde bu sözcüklerden yararlanılmadığı ve çeviri uygulamaları/sözlüklerde bu kelimelere yer verilmediğine dikkat çekerler. Elbette tek bir sözcükte görülen eklerin de işlevleri, kullanım alanları vb. konularda yorum yapmak oldukça güçtür. Ancak Çağ. Tür. T.'nde sayısı 12 olan bu ekleri önce fark ederek ardından işlerlik kazandırarak varlıklarını sürdürülebilir. Unutulmamalıdır ki ekler, dil zenginliğinin bir göstergesidir ve ele alınan bu ekler ilerleyen dönemlerde tarihî olacak günümüz metinlerinin anlamlandırılması ve çözümlenmesinde kritik bir rol üstlenebilir. Bunun için yeni sözcükler üretilirken türetken tabanlara ek-kök ayrımı belirgin olacak şekilde bu eklerin getirilmesi uygun olacaktır. Bu şekilde türemiş yeni sözcüklerin ve buna paralel olarak eklerin kalıcılığı, dilin doğal seyri içinde kullanıcıların tercihiyle belirlenecektir.

## Kısaltmalar


Çağ. Tür. T.: Çağdaş Türkiye Türkçesi  
Çağt. T.: Çağatay Türkçesi  
DS: Derleme Sözlüğü  
E. An. T.: Eski Anadolu Türkçesi  
E. Uyg. T.: Eski Uygur Türkçesi  
GTS: Güncel Türkçe Sözlük  
Harz. T.: Harezmi Türkçesi  
Kar. T.: Karahanlı Türkçesi  
Kıp. T.: Kıpçak Türkçesi  
Osm. T.: Osmanlı Türkçesi  
TDEK: Türk Dünyası El Kitabı  
TDK: Türk Dil Kurumu  
TS: Tarama Sözlüğü  
TSKE: Tek Sözcükte Kullanılan Ek

## Kaynaklar

AÇAOĞLU A. (2011) Fikrimin İnce Gülü. İstanbul: İş Bankası Yayınları.  
ARANOFF M. (1976) Word Formation in Generative Grammer. Cambridge: MIT Press.  
ARGUNŞAH M. (2014) Çağatay Türkçesi. İstanbul: Kesit Yayınları.  
ATA A., M. TULUM (2011) Uygur Türkçesi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.  
ATALAY B. (1942) Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul: Matbaai Ebuuziyya.

- AYAZLI Ö. (2012) Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Ankara: TDK Yayınları.
- BAAYEN H. (1989) A Corpus-based Approach to Morphological Productivity: Statistical Analysis and Psycholinguistic Interpretation. Ph D. Diss. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- BANGUOĞLU T. (2007) Türkçenin Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- BİCE H. (1993) Hoca Ahmet Yesevi Dîvân-ı Hikmet. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- BROCKELMANN C. (1954). Osttürkische Grammatik der Islamischen Lit-teratsprachen Mittelasiens. Leiden: Tuta Sub Aegide Pallas.
- CANPOLAT M., Z. ÖNLER (2016) İshâk Bin Murâd Edviye-i Müfrede. Ankara: TDK Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN Y. (2011) Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri. İstanbul: Papatya Yayınları.
- DEMİRCİ Ü. Ö. (2018) Tarama ve Derleme Sözlükleri ile Tanıklanan 'hapaxlar'. Düzce Üniversitesi I. Uluslararası Türk Dili Çalıştayı, 139-147.
- DEMİREL E. (2019) Irk Bitig ve Körüm Bitig'de Temel Sözcüklerin Karşılaştırılması, X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 506-512.
- DEVELİ H. (2010) Osmanlı Türkçesi Grameri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- DİLAÇAR A. (2016) Kutadgu Bilig İncelemesi. Ankara: TDK Yayınları.
- ECKMANN J. (2005) Çağatayca El Kitabı (çev. G. Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ECKMANN J. (2014) Nehcü'l-Feradis (yay.: S. Tezcan-H. Zülfükar). Ankara: TDK Yayınları.
- EKER S. (2006) Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERBİL L. (2019) Tuhaf Bir Kadın. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- ERDAL M. (1991) Old Turkic Word Formation. Otto Harrossowitz-Wiesbaden.
- ERDEM M. (2016) Türkçede Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri, Türk-bilgi Dergisi, S: 32, 169-180.
- EREN H. (1999) Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ERGIN M. (2013) Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERGIN M. (2018) Dede Korkut Kitabı 1-2. Ankara: TDK Yayınları.
- FRAUENFELDER U. H., R. SCHREUDER (1992) Constraining Psycholinguistic Models of Morphological Processing and Representation: The Role of Productivity, Yearbook of Morphology 1991, Springer Netherlands, Dordrecht, 165-183.
- GABAIN A. M. (2007) Eski Türkçenin Grameri (çev. M. Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- GENCAN T. N. (2007) Dilbilgisi. Ankara: Tek Ağaç Yayınları.
- GÜLENSOY T. (2010) Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜLSEVİN G. (2011) Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER G. (2013) Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU N. (2000) Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri. Ankara: TDK Yayınları.
- HATİBOĞLU V. (1974) Türkçenin Ekleri. Ankara: TDK Yayınları.
- HAZAR M. (2013) Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, XXXIV, 149-158.
- HENGİRMEN M. (1983) Güvâhi Pend-Nâme. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- KALSIN Ş. (2011) Harezmi Türkçesi Grameri-İsim. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAAĞAÇ, G. (2013) Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAGÖZLÜ S. (2018) İbnü Mühennâ Lügati. İstanbul: Kesit Yayınları.

- KARAMANLIOĞLU A. F. (1994) Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU A. F. (1989) Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî). Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY Y. (1998) Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım. Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ Z. (2014) Türkiye Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.
- KÖK A. (2004) Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- LARDILLEUX A., Y. LAPIGE (2007) Hapax Legomena: Their Contribution in Number and Efficiency to Word Alignment. Third Language and Technology Conference (October 5-7- Poznan-Poland), 440-450.
- LESSING F. D. (2003) Moğolca-Türkçe Sözlük (çev. Günay KARAAĞAÇ). Ankara: TDK Yayınları.
- LIEBER R. (2009) Introducing Morphology. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARDAGA H. (2012) Hapax Legomena: A Neglected Field in Biblical Studies, Sage Journals, V. 10, 264-274.
- NİŞANYAN S. (2012) Sözlerin Soyağacı. İstanbul: Everest Yayınları.
- PAÇACIOĞLU B. (2016) VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı. Ankara: Kesit Yayınları.
- STAROSTIN, S. A., A. V. DYBO, O. A. MUDRAK (2003) An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Vol. I. Brill.
- STEMBERGER J. P.-MACWHINNEY B. (1988) Are Inflected Forms Stored in the Lexicon?. Theoretical Morphology: Approaches in Modern Linguistics, CA: Academic Press, San Diego, 101-116.
- ŞAHİN H. (2015) Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİRİN H. (2016) Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. Ankara: TDK Yayınları.
- TAŞ İ. (2015) Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı. Ankara: TDK Yayınları.
- TATCI M. (1998) Yünus Emre Dîvânı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TEKİN Ş. (2003) Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- TIETZE, A. (2002) Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. İstanbul: Simurg Yayınları.
- TOPARLI R. (2017) İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin. Ankara: TDK Yayınları.
- TURAN F. (2019) Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr> (09.09.2020)
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr> (09.09.2020)
- Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr> (09.09.2020)
- Türk Dünyası El Kitabı C II (1992), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- UZUN E. (2016) Türetim Eklerinin Türetkenliğini Ölçme Önerileri Üzerine, 20. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri 12-13 Mayıs 2006, Maltepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 147-159.
- YAVUZ K. (2017) Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)-Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma. Ankara: Kırşehir Valiliği Yayınları.
- YAVUZARSLAN P. (2019) Kamus-ı Türkî-Şemsettin Sami. Ankara: TDK Yayınları.
- YILMAZ E.-DEMİR N.-KÜÇÜK M. (2013) Kısas-ı Enbiya. Ankara: TDK Yayınları.
- YÜCE N. (2014) Mukaddimetü'l-Edeb. Ankara: TDK Yayınları.

**Gökçe Okta**  <https://orcid.org/0000-0003-3296-128X>

Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı.

E-Posta: [gokce1okta@gmail.com](mailto:gokce1okta@gmail.com)

### **Yazı bilgisi:**

Alındığı tarih: 20 Ağustos 2020

Yayına kabul edildiği tarih: 9 Aralık 2020

E-yayın tarihi: 24 Ocak 2021

Çıktı sayfa sayısı: 14

Kaynak sayısı: 68